

sprekende dat men ze hun eigen getuigenis hoort doen. Tegelijk laat hij de aan dit alles vreemde of minstens toch ontgroeide lezers de ervaringswereld van die eenvoudigen zo zien, dat deze ook een innerlijke logica krijgt. Kortom, hier is weer een van de juwelen geslepen waarop de auteur in ons land het patent heeft.

Veel moeilijker hebben de theologen onder de auteurs het gehad. Van beiden wordt een historische studie plus een theologische beoordeling gevraagd, en dat is voor elk van beiden, meer Woord dan ervaringstheologen, een heet hangijzer. Graafland blijft, bij alle goede analyses en rake observaties, toch wat zweven tussen erkenning van het eigene van de documenten en hun schrijvers en kritiek erop, omdat in deze documenten de ervaring doorgaans heel duidelijk het Woord bepaald heeft en niet andersom. En Van 't Spijker koerst op een apologetisch kompas: het was in de Hervormde kerk niet om te harden, dus moesten die mensen wel naar de conventikels. Doch na de Af scheiding vermindert de noodzaak: nu is er (weer) een kerk die Woord en sacrament op de ervaring betrekt. Persoonlijk ervoer ik deze bijdrage als teleurstellend. Het motto ervan luidt immers voluit: 'Ik ben een vriend, ik ben een metgezel / van *allen* die Uw naam ootmoedig vrezen'. Maar als dan ene Willem Vermeer wordt geciteerd, die na een bijna twintigjarige praktijk als oefenaar te Vianen van de tijd rond 1900 zegt: '... omdat men in dien tijd zoo weinig de zuivere waarheid kon hooren, stroomde het volk des Heeren van alle zijden hier naar toe', dan vraagt men zich toch af: 'lees ik goed, *bij Vianen*? Stonden juist daar in de buurt dan geen predikanten van het zuiverste gereformeerde water, hetzij A of B, hetzij hervormd? Beleefde men juist in die tijd, ook in de Hervormde Kerk, geen herleving van de beoefening der gereformeerde theologie en haar geschiedenis? Was dat dan allemaal 'dood steigerwerk'? Maar waar kwamen dan in 1906 al die Gereformeerde Bonders ineens vandaan?' Echt, zo'n citaat kan men niet geven zonder een heldere analyse van de enge grenzen die die z.g. 'bevindelijke oecumene' rond zichzelf trok. Er zou zelfs bij lieden als deze Vermeer gedacht

kunnen worden aan Miskotte's typering: 'commis-voyageurs in extra-gereformeerdheden', het kortste vonnis dat ooit is gevelde over dit soort vrome zelfverheffing, dat – het hoge woord moet eruit – ook de meest 'getrouwe leraars' verachtte als deze predikanten bepaalde 'dierbaarheden' niet over hun lippen konden krijgen. Reeds Groen van Prinsterer beklagde zich in zijn dagen al over het wijd verbreide verketteren van voorgangers die zijns inziens het zuivere evangelie verkondigden. In een historische studie moeten dit soort waarheden ronduit gesteld worden, om een vertekening van het beeld te voorkomen. De bevinding is een schat, maar dan wel één in 'aarden vaten'. Daarover kan rustig met historisch relativisme gesproken worden.

Gelukkig wordt dit wel beseft door het andere jonge talent dat aan de bundel meewerkte, J.P. Zwemer. Hij zorgt voor de nuance. Hij zoekt naar geografische verschillen in de documenten, een originele en vruchtbare invalshoek. En ook het 'Slotwoord' toont dat de redacteur als jongere een andere benadering weet te kiezen, die meer recht doet aan de variatie in de stof.

Toch moet mij één ding van het hart: de keuze van de documenten brengt een door geen der auteurs geheel overwonnen eenzijdigheid mee. Alle opstellers van de (auto)biografische notities waren 'veranderde mensen'. Hun geschriften vormen – Van Lieburg wijst daar terecht op – exmpelliteratuur: zó gaat de bekering. Deze mensen, ook zeer jonge vrouwen, zijn dan ook alle zalig heengegaan. Maar wat te denken van de kleinen, wier ervaringen door de keurmeesters uit de gezelschappen onvoldoende geacht werden? Zijn die niet ernstig beschadigd in hun geloofsleven, 'geërgd' in bijbelse zin?

Ik hoop dat allen, maar in het bijzonder de ijverige redacteur van de bundel, deze overweging bij de voortgang hunner studiën van deze materie niet zullen vergeten.

Niettemin: van ganser harte aanbevolen als lectuur of als studiemateriaal over een nog steeds niet werkelijk gekend volksdeel.

F.R.J. Knetsch